

Немов М.М.

Протестні настрої під час виборчих кампаній в УРСР (II пол. 1950–1970-ті рр.)

Перманентні політичні кризи, які збурюють українське суспільство, свідчать про не лише про недосконалість законодавства України, і виборчого зокрема. Орієнтованість громадсько-політичних організацій/партій на існуючі фінансово-промислові групи, безпринципні маніпуляції настроями громадськості, відсутність бажання реально враховувати інтереси місцевих громад, соціальних груп, загалом інтересів виборців — ці фактори сприяють наростанню протестних настроїв населення.

Один із видів протестних настроїв — політичний протест. Це поняття охоплює достатньо широке коло суспільних проявів. Це і «відкидання», «заперечення» соціальної дійсності, принципів громадсько-політичного життя, і обурення інститутами влади загалом, окремими тенденціями політичної діяльності, способами її реалізації¹.

В сучасних дослідженнях щодо причин протесту населення під час виборчих кампаній увагу приділяють показникам

¹ *Вайнштейн Г.И.* Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма. – М., 1990. – С.25.

«соціального самопочуття» та динаміки «соціальних очікувань»². Поширення набула концепція «відносної депривації», яку обґрунтував американський соціальний психолог С. Стауффер³. Формула «відносної депривації» — це стан невдоволення суб'єкта, який виникає через розбіжність «реального» і «очікуваного» стану. Якщо розбіжність стала значною, то невдоволення перетворюється з «індивідуального» в «масове» і виникають мотиви участі суб'єкта в протестних акціях. Факторами депривації є економічний спад, різкий ріст податків, цін, зниження стандарту життя, втрата звичного соціального статусу тощо⁴.

В демократичному суспільстві громадяни мають можливість через громадсько-політичні організації чи парламент впливати та коригувати заходи органів влади. Політичний протест в демократичному суспільстві слід розглядати як крайню форму невдоволення громадськості діями політичних інститутів.

Вище політичне керівництво СРСР протягом 1920–1930-х рр. створило систему політичного нагляду та ідеологічного впливу на громадськість. Вона забезпечувало не тільки виявлення невдоволення діяльністю органів радянської влади та негайне покарання за сам факт невдоволення, а й функціонування агітаційно-пропагандистської системи для маніпулювання суспільною свідомістю.

Радянське суспільство як по «горизонталі», так і по «вертикалі» було пронизане цілим рядом контролюючих структур. Це, зокрема, осередки Компартії та комсомолу (політична складова суспільства), громадські організації (профспілки, організації за професійною ознакою), каральні органи, зокрема Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, який мав численну агентуру і здійснював контроль за настроями населення. В уні-

² *Иванов В.Н., Семигин Г.Ю.* Политическая социология. – М.: Мысль, 2000. – С. 147.

³ В подальшому концепція «відносної депривації» розроблялася Р. Мертоном. Див.: *Мертон Р.* Социальная структура и анемия. // Социс. – № 3. – 1992; *Його ж.* Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренкова. – М., 1994.

⁴ *Сафронов В.В.* Потенциал протеста и демократическая перспектива. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 4. – С. 35.

сон діяли також міліція, прокуратура, Головне управління у справах літератури та мистецтва, яке здійснювало цензуру тощо.

Наростання протестних настроїв одразу фіксувалися місцевими партійними чи радянськими органами, агентурними мережами місцевих апаратів КДБ при Раді Міністрів СРСР. В доповідних записках чітко розрізнялися поодинокі випадки протесту (здебільшого через нерозпорядливість місцевих чиновників, не вирішення побутових чи соціальних проблем) та наростання масових протестних настроїв, зокрема через русифікацію населення України.

Ю. Данилюк та О. Бажан проаналізували основні форми протесту у сфері національної політики, здійснюваної вищим політичним керівництвом СРСР. Це написання аналітичних праць про реалізацію національної політики в СРСР (роботи Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та С. Хмари «Етноцит українців в СРСР»), поетичних та прозових творів з оцінкою історичного минулого та радянського сьогодення (О. Гончар «Собор», Г. Снегірьов «Набої для розстрілу»), численних листів на адресу центральних газет, партійних з'їздів про вади «радянського способу життя», організація «самвидаву», формування нелегальних організацій національного та марксистського спрямування, функціонування Гельсінської спілки тощо⁵.

Інтелектуальний спротив набув поширення серед інтелігенції України і викликав кадрову чистку наукових установ, творчих організацій, численні агітаційно-пропагандистські кампанії щодо переваги «радянського способу життя». Діяльність нелегальних організацій швидко виявлялася і придушувалася органами державного безпеки. Однак, в порівнянні з кількістю населення УРСР та ефективною дією радянських спецслужб ми можемо стверджувати про поодинокі факти політичного протесту в окремих соціальних групах.

Таким чином, основна маса населення України була обмежена у правах щодо виявлення політичного протесту. Сам протест — це наслідок невдоволення діяльності влади та політичних

⁵ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті ХХ ст.). – К.: Рідний край, 200. – С. 43–138.

інститутів, а відчуття неможливості впливу на дії влади примушують людину шукати різні форми політичного протесту.

Мета даної статті проаналізувати форми протесту під час виборчих кампаній в УРСР другої половини 1950-х – 1970-х рр.

Вище партійно-державне керівництво СРСР кваліфікувало протест проти соціального, економічного та політичного устрою як «державний злочин». В кримінальному кодексі 1926 р., який діяв з невеликими змінами протягом першої половини ХХ ст., статтями 58^{1а}, 58^{1б}, 58^{1г}, 58^{1з}, 584, 58⁵, 59 і 60-а критика влади оголошувалася контрреволюційним небезпечним злочином «проти порядку управління». Статті 28 параграфу 1 — «шкідництво», 58¹⁰ і 59⁷ — читання і контрабанда контрреволюційної літератури, 59² — протидія владі, 59² і 75 — непокоря владі, 77 і 113 — дискредитація влади, 193²⁰⁻²² і 193²⁴ — зрада батьківщині теж застосовувалися у випадках протесту населення. Навіть релігійний світогляд більшовики кваліфікували як форму протесту, зокрема статті 59⁷, 122, 124–125, 126–127, 193¹³. В 1960 р. новий кримінальний кодекс теж містив статті, за якими протест визначався як «організована діяльність, спрямована на здійснення особливо небезпечних державних злочинів проти радянської влади та соціалізму».

Державний архів Російської Федерації видав анотований каталог «58¹⁰. Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде»⁶. Його аналіз свідчить, щодо багато засуджених в 1953–1991 рр. потрапили за ґрати за необережну критику радянської влади, анекдоти, читання «самвидаву» тощо.

Боячись звинувачень у «антирадянській агітації», радянський громадянин прилюдно або говорив завченими штампами, або намагався не давати чіткої відповіді стосовно політичного чи економічного розвитку СРСР, його вищого партійно-державного керівництва. Замість відкритого обговорення наболілих

⁶ 58¹⁰. Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991: Аннотированный каталог / Под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко / Сост. О. В. Эдельман. М.: Международный фонд «Демократия», 1999.

проблем, розмови точилися у формі обговорення чуток, натяків. Слово словосполучення «всі говорять», «я чув розмову» стали обов'язковими під час розмов про соціально-економічні та політичні проблеми країни. Ховаючись за анонімність джерела інформації, громадяни намагалися убезпечити себе від переслідувань.

Але громадяни намагалися все-таки звернути увагу місцевого партійно-державного апарату на негативні тенденції у розвитку радянського суспільства. Особливої гостроти протестні настрої набували під час виборчих кампаній.

Виборча кампанія використовувалася керівництвом СРСР та УРСР як важливий засіб агітаційно-пропагандистської та ідеологічної роботи щодо переваги «соціалістичної системи» та радянського способу життя. Політбюро ЦК КПРС приймало обов'язкову постанову про підготовку партійних організацій до чергової виборчої кампанії і жорстко контролювало виконання плану заходів.

Обласні комітети партії фактично перетворювалися у передвиборні штаби і координували перебіг виборчої кампанії. Так, в 1954 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради СРСР. Виконуючи постанову політбюро ЦК КПРС, Вінницький обком КПУ вже 30 грудня 1953 р. провів нараду перших секретарів райкомів та міськкомів партії щодо «завдань партійних організацій у зв'язку з підготовкою виборів у Верховну Раду СРСР». Секретар обкому КПУ М. Бубновський звернув особливу увагу на підбір членів окружних та дільничних комісій. До їх складу направлялися кращі працівники колгоспів та підприємств, здебільшого члени та кандидати в члени партії. З 99 членів 8 окружних комісій — 62 особи члени партії. На обласний виконавчий комітет покладалося матеріально-технічне забезпечення виборів (підготовка дільниць, кабінок для голосування, транспорту, зв'язку, електрифікація тощо). З 1476 виборчих дільниць тільки 1333 дільниць мали телефони, 568 були електрифіковані, 976 радіофіковані⁷.

⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-136, оп. 39, спр. 1. – Арк. 2.

Тому основний тягар в агітаційно-масовій роботі покладалася на лекторів-агітаторів. Основна увага приділялася наступним темам — «про Конституцію СРСР», «про діяльність Комуністичної партії — спрямовуючої і керівної сили радянського народу в боротьбі за побудову комунізму», «про невпинну турботу партії та уряду про добробут і процвітання радянського народу»⁸. Для проведення агітації партійні організації направили більше 47 тис. агітаторів та біля 3 тис. лекторів⁹.

Вище та місцеве партійно-державне керівництво намагалось використати виборчу кампанію для підняття масового ентузіазму працівників виробничої сфери, впровадження нових форм господарювання, методів вирощування сільськогосподарської продукції тощо. Секретар Вінницького обкому КПУ М. Фурман 14 січня 1954 р. інформував відділ партійних органів ЦК КПУ про «цікаву» бесіду про радянське виборче законодавство, проведеною на Стрижавському агітпункті агітатором Бесідовською. «Розповідаючи про великі завоювання радянського народу вона вміло використовувала місцеві факти, розповідала про майстрів своєї справи з рідного колгоспу, знатну доярку Олександрю Островську, яка надоїла за останні три місяці 1589 літрів молока від кожної корови. Агітатор використовувала діаграми для демонстрації зросту добробуту колгоспу [...]. Робітники взуттєвої фабрики Франчук и Галачан щоденно виконують норми виробітки на 112 відсотків в честь виборів»¹⁰.

Однак, реальний економічний розвиток підприємств і колгоспів був далекий від змальованого агітаторами та лекторами. Аналіз доповідних записок, направлених на адресу ЦК КПРС та ЦК КПУ Вінницьким обкомом партії, свідчить середня врожайність зерна по області в 1953 р. становила 10,9 ц із га¹¹ (для порівняння в 1947 р. тобто під час післявоєнного голоду вро-

⁸ ДАВО. – Ф. П-136, оп. 39, спр. 1. – Арк. 3.

⁹ ДАВО. – Ф. П-136, оп. 39, спр. 1. – Арк. 4.

¹⁰ Там само. – Арк. 5.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 53, спр. 374. – Арк. 18.

жайність становила 9,2 ц з га¹²). Основні виробничі показники навіть не досягли рівня 1913 р.¹³

Голови колгоспів, секретарі колгоспних первинних партійних організацій не уявляли собі шляхів збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. В 1954 р. на пленумі секретар Вінницького обкому партії Дорошенко поставив питання про матеріальну зацікавленість колгоспників як дієвий чинник розвитку сільського господарства області. Як з'ясувалося, у низці колгоспів не видавалися грошові аванси і натуроплата за наявності і грошей, і сільгосппродуктів. Голова колгоспу «12 років Жовтня» на запитання, чому так відбувалося, прямо відповів, що видати доведеться дуже багато, а розставатися із запасами шкода¹⁴. Такі настрої виявилися дуже поширеними.

Про заформалізованість радянської демократії свідчить навіть той факт, що на виборах до місцевих органів влади у 1955 р. на 7 годин ранку по Вінницькій області проголосувало понад 300 тис. виборців, або 25 %. В деяких районах ця цифра збільшувалася у двічі. Зокрема, на 7 годин ранку в Яришівському районі проголосувало 8400 осіб, або 50 % виборців, в Ямпільському районі на цей час проголосувало 9040 виборців або 30 %, в Хмільницькому районі — 27 %, в Томашпільському — 40%¹⁵.

Формально кандидати в депутати всіх рівнів висувалися трудовими колективами. Але задовго до офіційного проведення зборів, кандидатури погоджувалися партійними органами, а кандидати в депутати Верховних Рад республік та СРСР погоджувалися в ЦК КПУ та ЦК КПРС. Особова справа кандидати обов'язково проходили перевірку в органах державної безпеки

¹² ДАВО. – Ф. П-136, оп. 13, спр. 121. – Арк. 82. Див також: Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940-і рр. – Вінниця, 2007. – С. 476–592.

¹³ Докладніше про економічний стан Вінницької області в середині 1950-х – початку 1960-х років див.: *Подкур Р.Ю.* Формуванні та функціонуванні обласної управлінської мережі середині 1950-початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 16. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2007. – С. 397–415.

¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 52, спр. 4716. – Арк. 69.

¹⁵ ДАВО. – Ф. П-136, оп. 45, спр. 1. – Арк. 38.

на наявність «компрометуючого матеріалу». Тому особа, обрана партійними органами на кандидата в депутати всіх рівнів, апріорі не могла виступити з критикою негативних тенденцій радянської дійсності.

Вище партійно-державне керівництво СРСР намагалося через сільські та міські ради активувати ініціативу громадськості щодо вирішення виробничих проблем, зросту продуктивності праці. У постанові ЦК КПРС від 8 березня 1967 р. «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» прямо зазначалося необхідність відбору депутатів, які працюють безпосередньо на виробництві. Особлива увага приділялася освітньому та загально інтелектуальному рівню керівників місцевих рад. Вінницький обком партії 12 липня 1971 р. прозвітував про зміни в місцевих радах. Серед обраних депутатів 75,3 % робітників і колгоспників, зайнятих безпосередньо на виробництві, 43 % жінок, 53 % безпартійних і 31,1 % молоді. Значно поліпшився якісний склад голів і секретарів виконкомів сільських і селищних Рад. Якщо в минулому скликанні з вищою і середньою освітою їх було 90 %, то тепер 98 %. На 176 чоловік збільшилось число спеціалістів народного господарства і склад зараз серед голів 43 % і секретарів — 25 %. Понад 40 % цих кадрів — жінки. Більше 100 чоловік заочно навчаються у вузах і технікумах, майже всі голови пройшли перепідготовку на обласних постійно діючих місячних курсах¹⁶.

Згідно інформації секретаря Вінницького обкому партії А. Олійника в ЦК КПУ «проведені заходи по виконанню Постанови ЦК КПРС від 8 березня 1967 р. сприяли поліпшенню діяльності сільських і селищних Рад. Вони стали конкретніше займатися економікою, більше проявляти ініціативи і оперативності у вирішенні питань, повніше використовувати надані їм права, здійснювати контроль за правильним використанням земельних угідь, матеріальних і трудових ресурсів, додержання демократичних основ управління колгоспним виробництвом,

¹⁶ ДАВО. – Ф. П-136, оп. 63, спр. 120. – Арк. 64. Див. також: *Ткаленко І.В.* Статистичні матеріали як джерела до вивчення складу місцевих Рад УРСР (1947–1980) // *Архіви України.* – 1983 – № 1. – С. 36–41.

вжити заходів до поліпшення роботи установ культури, освіти, охорони здоров'я, підприємств торгівлі і побутового обслуговування населення, зміцнення соцзаконності тощо»¹⁷. В окремих випадках через усунення міжвідомчих перепон, швидкої реакції депутатів — виробничників збільшувалися продуктивність праці, зростали врожаї, вирішувалися соціальні питання. Як позитивний приклад позитивної наводилась робота Бабчинецької сільської ради Могилів-Подільського району. Загальна сума прибутків за п'ятирічку зросла в колгоспі «40-річчя Жовтня», більше як на мільйон карбованців, а чистого доходу одержали 500 тис. карбованців. Торік середній урожай зернових становив — 30 ц з га, в тому числі кукурудзи — 50 ц. Понад 320 ц з кожного гектара зібрано цукрових буряків. Однак, аналіз показав, що ріст врожайності, продуктивності праці зріс не стільки через депутатську діяльність, як через додаткові капітальні вкладення¹⁸.

Безальтернативність голосування демонструвала безперспективність протесту громадян за для вирішення їх соціальних проблем. Поодинокі виборці намагалися в знак протесту викреслювати прізвища у бюлетенях. З 1 441 641 виборців Вінницької області проголосувавши на виборах до Верховної ради СРСР в 1966 р. лише 490 осіб викреслили прізвища кандидатів у бюлетенях¹⁹.

Місцеві партійні органи перевіряли всі факти відмови від голосування. Так, на виборах до Верховної ради УРСР та місцевих рад в 1971 р. взяло участь в голосуванні 1 469 483 чоловіки, або 99,99 % від загальної кількості виборців. Не голосувало 151 чол., з них 110 чол. знаходились під слідством за дрібне хуліганство та інші провини, 21 чол. сектантів, 12 чол. з-за квартирних питань та 8 чол. не з'явилися на вибори, або відмовились голосувати з інших причин²⁰.

¹⁷ ДАВО. — Ф. П-136, оп. 63, спр. 120. — Арк. 65–66.

¹⁸ Там само. — Арк. 66.

¹⁹ Там само. — Оп. 55, спр. 176. — Арк. 17–19.

²⁰ Там само. — Оп. 63, спр. 120. — Арк. 54–55.

Боячись відкритого спілкування з представниками органів влади, дехто з виборців робив анонімні написи на бюлетенях. Написи були різні — патріотично налаштовані на кшталт «Голосуя за народних кандидатів, я голосую за нашу могутню Родину», «Да здравствует КПСС, отдаю свой голос за единый блок коммунистов и беспартийных», «Я очень рад, что избираю т. Медынич», «Голосую за здоровье и успехи нашего советского агронома Зинаиды Александровны Медынич», «Желаю Вам, Зинаида Александровна всего хорошего». Але маючи досвід спілкування з депутатами, громадяни висловлювали побажання щодо ліквідації бюрократичного та формального ставлення до запитів населення, вирішення їх проблем: «Желаю Вам успеха в работе и не залезать в бюрократизм», «Желаю своему депутату держать тесную связь с народом. Будьте достойны звания народного представителя»²¹.

Розуміючи, що кожен бюлетень буде переглянутий, виборці намагалися привернути увагу місцевих чиновників до соціальних проблем села чи міста. На виборах до Верховної Ради УРСР у 1967 р. деякі написи на бюлетенях містять пропозиції, прохання виборців, щодо поліпшення діяльності Рад, культурно-побутового обслуговування населення, житлових умов, благоустрою міст і сіл області. Виборці Вінниці просять налагодити регулярність автобусного руху, заасфальтувати окремі вулиці тощо. Найбільше характерні такі написи: «Бажаю, щоб новий склад депутатів енергійно взявся за благоустрій міста», «Новому складу депутатів треба рішуче поліпшити роботу міського транспорту», «Треба постійно турбуватись за поліпшення житлових умов трудящих», «Просимо Вас, депутатів, не забувати про ветеранів революції, війни і праці. Ми віддали все що могли для побудови соціалізму. Спасибі партії за турботу про нас»²², Товариші депутати! Ми голосуємо за Вас. Зробіть так, щоб на п'ятих поверхах в районі «Вишенька» була вода»²³.

²¹ ДАВО. – Ф. П-136, оп. 45, спр. 1. – Арк. 39.

²² Там само. – Оп. 56, спр. 97. – Арк. 10.

²³ Там само. – Оп. 63, спр. 120. – Арк. 61.

Звертаючись до совісті депутатів як захисників інтереси громадян, один із виборців написав: «Немає більшої честі, як довіра народу. Дорожить ним!»²⁴.

З поглибленням економічної стагнації в СРСР написи на бюлетенях децю змінюватися. На виборах до Верховної Ради СРСР в 1974 р. виборці Харківської області, бажаючи вже політичних змін запитували: «Кому нужна эта инсценировка». «Кому нужен этот фарс, это издевательство над словом “выборы”?», «Кому эта формальность нужна?», «Будет ли демократия?»²⁵.

Окрім запитальних написів, звучали вимоги щодо проведення коригування самого радянського принципу виборності: «Надо выбирать, а не подставлять», «Выборная формальность ничего не дает»²⁶.

Надписи також фіксують продовження тенденції відсутність необхідної кількості продовольства для населення: «Куда колбаса делась», «В магазинах все дорого, а вы цены повышаете». В контексті продовольчої незабезпеченості негативно сприймалася «братерська допомога» СРСР країнам соціалістичної співдружності: «Помогайте другим тогда, когда свой народ будет жить в довольствии»²⁷.

Таким чином, політичний протест вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР розглядало як «контрреволюційний злочин» і кваліфікувало його як «державний злочин». Відповідно були передбаченні статі кримінального кодексу.

Одним із способів протесту проти наростання негативних тенденцій в радянському суспільстві стали протестні акції під час виборчих кампаній.

Виборча кампанія використовувалася керівництвом СРСР та УРСР як важливий засіб агітаційно-пропагандистської та ідеологічної роботи щодо переваги «соціалістичної системи» та радянського способу життя. При низькому рівні електрифікації

²⁴ ДАВО. – Ф.П-136, оп. 56, спр. 97. – Арк. 8.

²⁵ Державний архів Харківської області (далі – ДАХарО). – Ф. 2, оп. 163, спр. 88. – Арк. 193.

²⁶ ДАХарО. – Ф.2, оп. 163, спр. 88. – Арк. 193.

²⁷ Там само.

та радіофікації у 1950–1960-х рр. основний тягар в агітаційно-масовій роботі покладалася на лекторів-агітаторів, які пропитували економічні та політичні досягнення.

Однак, реальний економічний розвиток підприємств і колгоспів був далекий від змальованого агітаторами та лекторами. Низький рівень життя пересічного радянського громадянина у порівнянні із загальними статистичними даними у сукупності з елементами формальної радянської демократії були серйозною перепорою у формуванні комуністичного світогляду. Така невідповідність викликала протестні настрої як реакцію на дії місцевої та центральної влади.